

AZ 1000 ELŐTTI MAGYAROKRA VONATKOZÓ LATIN NYELVŰ FORRÁSOK

VESZPRÉMY László

A magyar őstörténetre, honfoglalásra és kalandozásokra vonatkozó latin nyelvű forrásokat az utóbbi évtizedben többen is több alkalommal áttekintették: legátfogóbban a Györffy György főszerkesztésében 1996-ban megjelent „A honfoglaláskor írott forrásai”, illetve kézikönyvszerű tömörségben Róna-Tas András „A honfoglaló magyar nép élete” (1996, 1997, 1999) című kötetekben. A továbblépés lehetősége, amint arra Róna-Tas András határozottan utalt, abban az irányban képzelhető el, hogy a források kézirati hagyományának feltárásával, új kritikai kiadások megjelenésével a magyarokra vonatkozó szöveghelyek és azok kontextusa pontosabban értelmezhetőbbé válhat. Akár olyan felvetésekre is pontosabb válasz adható, hogy lehet-e szó a szöveget érintő manipulációkról, későbbi betoldásokról, vagy éppen szövegkihagyásokról. A kutatás iránya arra halad, amit Hermann Heimpel nem kis egyoldalúsággal így fogalmazott meg „*Alle mittelalterliche Forschung ist Philologie*”, miként arra legutóbb Nótári Tamás emlékeztetett. Az újabb kiadások sem változtattak azonban a jól ismert tényen, hogy vonatkozásunkban a latin források említései a 890-es évekig esetlegesek és másodlagos jelentőségűek, igaz ezután egészen a kalandozások korának végéig páratlan és elsősorú forrásoknak tekinthetők. Ugyanakkor az 1000 után különböző időszakokban íródott, majd csak a 13. századtól fennmaradt magyarországi krónikák 1000 előtti hasznosíthatósága rendkívül problematikus. Jelen áttekintésünk ezeket az előfeltevéseket teljes mértékben erősíteni fogja, miként sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a nagyszámú új szövegkiadás és fordítás a szempontunkból új olvasatokat nem hozott, *grosso modo* a Gombosnál olvasható szövegállapot, ha persze ott előfordul, a legtöbb esetben használható, a módszertani gyarapodás azonban nem lebecsülendő.

A) Szórványemlétek, korai traktátusok, okleveles említések

A 8–9. század vonatkozásában a külföldi források jó része az onogurokkal, avarokkal, Pannóniával kapcsolatba hozható magányos említést tartalmaz. A 700 körüli *Geographus Ravennas* „Onogoria” említése, Nagy Alfréd 9. század végi közép-európai földrajzi leírása, a 9. század közepi *Wessobrunni glosszák* vandáljai („Vandali”) kevesebb, míg *Aethicus Ister* „*Cosmographia*” című művében említett türkök, illetve a rovásírásra vonatkozó utalásai

nagyobb figyelmet keltettek. Nótári Tamás Heinz Löwe (1951) után ismét szerzőjét Virgillel, a 749-784 közötti salzburgi püspökkel azonosította, aki azt valamivel 768 után írta meg.

Az egyházi térítéssel kapcsolatos Paulinus aquileiai érseknek 796-os Duna melletti, az avar térítés gyakorlatát megtárgyaló gyűléséről tudósító, a 9. század első feléből fennmaradt feljegyzés, a *Dictatus Paulini*. A történészek valószínűsítik, hogy a találkozón a keresztelés rítusánál fontosabb kérdések is szóba kerülhettek, például a Duna, Rába és Dráva közti térség egyházi hovatartozása. A „dictatus” fejtegetéseinek a térségre vonatkozóan legfontosabb értéke, hogy első kézből igazolja keresztény „szigetek” fennmaradását és létezését a frank seregek által épphogy elért és meghódított területeken.

Nagy hazai figyelmet keltettek a 896 előtti *nyugati okleveles* források, amelyek a magyarok nevéhez *hasonló* alakokat emlegetnek. A kutatók többsége a 860-as évek előtti említéseket, személynevek többségét egyelőre nem a magyarokkal, hanem az avarok megjelölésre használt „onogur” névalakkal kapcsolja össze. Az előbbieknél érdekesebb egy 10. század eleji észak-franciországi *Horatius-glossza*, amely a magyarok, „Hungri” fegyverzetéről ír, s legutóbb Borzsák István és Németh András hívta fel rá a figyelmet. Még izgalmasabb a *Bajor geográfus szövege*, amely sváb területen íródhatott a 9. század második harmadában, s a Regensburg melletti Prühl kolostorában maradt fenn. A kódex első része egy frank birodalomfelosztás háttéranyaga lehet, talán a 843. évié, míg a második részben a földrajzi felsorolás 57, illetve 58 törzs- és népnevet tartalmaz, köztük az „Ungare”-t, az abodritok fejedelmeire vonatkozó utalás alapján a 862 előtti évekből.

Az összefüggő elbeszélő források közül a legnagyobb figyelem a salzburgi Adalwin érseksége alatt 870-ben íródott *Bajorok és karantánok megtérése* című műre irányult, amely új kritikai kiadásban olvasható. A több mint 40, e térséghez kapcsolható személynév mellett nagy jelentőségű a 25 tagból álló pannóniai helynévanyag, aminek azonosítása mind a mai napig izgatja a kutatást, s végeredményében lezáratlannak tekinthető.

B1. Nem magyarországi krónikák és évkönyvek, levelek

Ezek a műfajok már alapvetően a 890-es évektől 1000-ig világítják meg a magyarok történelmét. Legismertebb *Theotmar* salzburgi érseknek morva vádakra reagáló, IX. János pápának 900-ban, többek szerint a bajor püspökök júliusi reischachi zsinatán írott levele. *Theotmar* levelének hitelességét elfogadják, még ha azt olykor ma is kétségbe vonják (legutóbb Egon Boshof 1995). Ugyanis nem datálták, s a gyanús Pilgrim-féle passauai hamisítványok sorában hagyományozódott. A másik ismert levelünk a magyarok

önmegnevezését tárgyaló *Dado verduni püspökhöz* (880/881–923) írt 923 előtti levél. Ennek Németh András készítette el egy újabb kézirattal bővített új kritikai kiadását és fordítását. Meggyőzőnek tűnő érveléssel a levélíró a Verdun melletti Montfaucon Szent Germanus-monostorába helyezi, tőle származó további két levéllel együtt, s megírásának lehetséges időintervallumát 917 és 923 közé szűkítette.

Az *évkönyvek* sajátos műfajt jelentenek, hiszen legtöbbször több szerkesztő, folytató keze munkáját őrizték meg, s az üresen hagyott évek miatt az elcsúszás és utólagos betoldások lehetősége, veszélye itt a legnagyobb. Ezek közül – információik fontosságát tekintve – kiemelkednek a Fuldai évkönyvek, valamint az 1921-ben újra felfedezett *Nagyobb salzburgi évkönyvek*, amelyek megőrizték a 907. évi nagy magyar győzelem „ad Brezalausburc” máig vitatott lokalizálású nevét, valamint a kavarok megnevezését.

Az utóbbi években a Bertincourt-i évkönyvek (*Annales Bertiniani*) vonták magukra a magyar kutatók figyelmét, több vonatkozásban is. Ebben fordul elő először az „Ungri” alak a 862. évnél, míg az „Annalles Sangallenses” bejegyzése 863-ból még hunokat (gens Hunnorum) említ. Ezt követi majd az „Ungari” használatával 889-es évnél az Altahenses breves (Ungari egressi), valamint Regino jól ismert passzusai. Felmerült, hogy a 862. év esetében nem számolhatunk-e későbbi betoldással az évenkénti kalandozások megindulása utáni évtizedekből. Persze, mivel az „Ungri” elnevezésre ez legrégebbi évkönyves forrásunk, egyértelműen sosem lesz tisztázható a felmerült gyanú alól. Annyi kiegészítés tehető, hogy a magyarok „ismeretlensége” keleti-frank–bajor területen a 860-as évektől megkérdőjelezhető, s nagyon könnyen lehet, hogy évtizedekkel korábban már megfordultak a birodalom határán fizetett segédhadként, anélkül, hogy valamelyik annalista lejegyezte volna. Ha Janet Nelsonnak igaza van, akkor Prudencius, Troyes püspökének 861-es halála után 863-tól vezeti a bejegyzéseket Hincmar, reimsi érsek, egészen 882-ig, így 862-re vonatkozóan Hincmar legkorábban 863-ban beszúrhatta a magyarokra vonatkozó pontosítást. Egyúttal „ismeretlenségük” toposznak is tekinthető, ami még Reginónál is „inaudita” formában megjelenik. A kérdést legutóbb vizsgáló Richard Corradini szerint is mindaddig, amíg a magyarok leginkább a frankok szövetséges segédcsapataiként jelentek meg, nem keltettek túl nagy érdeklődést, s még a Fuldai évkönyvek is hallgatnak róluk 892-ig.

A krónikák közül kétségkívül *Regino* († 915) világtörténete a legfontosabb, még ha a magyarokra vonatkozó részek döntő többsége Iustinustól és Paulus Diaconustól való szó szerinti átvétel is. Amihez azonban lényeges pontokon kiegészítéseket fűzött, illetve elhagyott belőlük. Regino súlyát és persze bennfentes információkhoz való hozzájutásának lehetőségét

mutatja, hogy műveit a birodalom meghatározó politikusainak ajánlotta. Az évkönyvszerű elrendezése ellenére munkáját egyvégtében írta, a magyarokra vonatkozó részeket is néhány év távlatából, leginkább 900–906 között szerkesztette egybe.

A *Fuldai évkönyv* megerősíti Regino híradásait a magyarokról, s 892 és 900 között legfontosabb forrásunk. Csak sajnálhatjuk, hogy a hazai krónikások kezébe a honfoglalás leírásakor Regino műve mellé nem került oda a Fuldai évkönyv is. A Fuldai évkönyvnek pannóniai értesültségét is magyarázó *niederaltaichi*, vagyis bajor szerkesztése egyúttal az évkönyv legkorábbi fennmaradt, 10. század végi kézírata. Külön szerencse, hogy e kézirat éppen a 901. évi információk után szakad meg, s a magyarokra vonatkozó döntő fontosságú hírek, így első itáliai kalandozásuk még ebben a korai szerkesztésben olvashatók. Igaz, Liutpranddal szemben Arnulf szerepét itáliai vonatkozásban az évkönyvíró elhallgatja, ami a szerzőt ismét a keleti frank udvar közelségébe helyezi.

Gebhard, az augsburgi székesegyház prépostja *Szent Ulrich életírása* című művét évtizedekkel 955 után, 982 és 993 között írta meg, de legalább közel egykorú freisingi másolata ránk is maradt. Jól kiegészíti helyi információival Szent Wiborada életírását, illetve *Widukind* leírását a Lech mezei csatáról. A Wittelsbachok őséneke a magyarok javára elkövetett árulásáról tett megjegyzése ma már nyilvánvaló, hogy a szerző tendenciózus pártosságában leli magyarázatát, amit azonban a középkorban készpénznek vettek. A legújabb kritikai kiadásnak köszönhetően tudjuk, hogy a legkorábbi kéziratba tett 15. századi betoldás magát a püspököt teszi meg a magyar vezérek fogságba ejtőjének és bitófára juttatójának.

Liudprand krónikáinak és úti jelentésének megjelent új kritikai kiadása, valamint magyar fordítása. A szerző közismerten bizonytalan időrendjét a magyar történeti események szempontjából meglepő módon nem vizsgálták. Jó okkal tételezi fel Torma Béla, hogy a 910. évre datált, Augsburghoz lokalizált magyar győzelem nem Augsburgnál történt, különösen mivel a kontrollforrás évkönyvek más helyszíneket említene. Meglehet, hogy ez esetben a cremonai püspök tollát valószínűleg a 955. évi Lech mezei vereség emléke vezette. Jelentőségét aligha lehetne túlbecsülni, hiszen amellet, hogy a „hui, hui” csatakiáltást megőrizte, a brentai csatának és az azt megelőző hadjáratnak is részletes leírását nyújtja.

A németföldi források kapcsán nem lehet szó nélkül hagyni *Aventinus*, Johannes Turmair teljesítményét, aki 1517–1519. között majdnem száz helyszínt keresett fel források után kutatva. Utazásai során készített jegyzeteinek munkapéldánya is fennmaradt, ami bizonyítja, hogy forrásait mennyire gondosan jegyezte le.

B2. Magyarországi krónikák

A legnagyobb hazai érdeklődés mindmáig a magyar elbeszélő források, leginkább a krónikák 1000 előtti fejezetei iránt nyilvánul meg. A professzionális történetírás a magyar krónikák forrásértékét általában nem becsüli túl nagyra, tekintettel arra a hatalmas távolságra, ami azokat az eseményektől elválasztja. Ifjabb Horváth János stíluskritikai vizsgálatai biztosan megragadhatóvá tették a krónika stiláris rétegeit, ám ezek azonosítása még nem jelenti azt, hogy mindezek a feltételezett 11. századi őskronika szövegállományát képezték volna. Sajnos a krónikákban leírtaknak vajmi kevés köze van ahhoz a történeti folyamathoz, amit honfoglalásnak nevezünk. A szerzők jól érzékelték a honfoglalás történeti jelentőségét, ám konkrét részleteket illetően rá voltak utalva a Bibliára, korabeli hősénekekre s a nyugati irodalmi minták használatára, olykor azok szó szerinti átvételére.

Anonymus krónikája változatlanul az érdeklődés középpontjában áll, amit számos apró ponton sikerült is újabban pontosabban értelmezni. Legújabb angol–latin kiadása a megírás lehetséges időintervallumát az 1220-as évek felé tolt ki, miközben domonkos missziókkal, Paulus Hungarusszal való kapcsolata is felvetődött. Jellemző, hogy a román és magyar kutatók, különösen a nem professzionális szakírók *egy része* mindmáig a mű megírását a 11. századra helyezi, ami ezáltal közelebb kerülne a honfoglalás idejéhez. Ha így lenne is, még az sem segítene sokat a mű hitelességén, ugyanakkor történeti és filológiai problémák újabb sorával terhelné meg a mű értelmezését.

Kézai Simon krónikájához Szűcs Jenő klasszikus elemzése óta lényegi hozzájárulás nem történt, bár például liturgikus idézeteit ma már világosabban látjuk. A hun–magyar problémakör nem jutott nyugvópontra, elsősorban azért, mert az Attila-monda a hazai írott forrásokban Anonymus előtt nem jelenik meg. Ezzel szemben a 11. századi németföldi forrásokban igen, ami felveti a német hatás lehetőségét, míg az úgynevezett Óskronikában való előfordulása pedig bizonyíthatatlan. A kérdés átvezet a krónikák és *szóbeliség, a középkori költészet* és énekmondók területéhez. Éppen a krónikák a tanúi annak, hogy számos monda továbbélésével és kései lejegyzésével számolhatunk. Az Álmos-monda talán a legrégebbi, Albericusnál is szerepelhetett valamilyen formában, s már Toldy Ferenc 1867-ben az Álmos-mondát tekintette a pogány magyar mondakör gerincének, de a kalandozás koriak léte is kétségbevonhatatlan Botondtól Lehel күrtjéig. Meglepő, hogy Anonymus a Botondhoz és a Lehel күrtjéhez kapcsolódó mondáról szemmel láthatóan nem tud. Egy Attila-mondakör 1200 előtti megléte a szóbeliségben semmiképpen sem zárható ki, még ha meglepő is, hogy lejegyzésének idejére eredeti állaga szétporladt, s jószerével latin irodalmi kölcsönzésekből

kellett újjáépíteni. Hasonlóan a vérszerződés történetéhez, amit sokan hisznek egyértelműen ősi hagyatéknak, noha 1200 körülre már a nyugati lovagi világban is elterjedt szokássá vált. Elgondolkodtató a szolgaság eredetét a katonai szolgálattól való távolmaradással kapcsolatba hozó vonatkozó magyarországi hagyomány Kézainál és Albericus Trium Fontiumnál felbukkanó hagyománya, amint arra legutóbb Csákó Judit utalt. Ezt sem tekinthetjük az úgynevezett Ósgeszta részének, még kevésbé kalandozás kori hagyománynak, hanem a tudós nyugati jogi érvelés francia közvetítéssel importált 1200 körüli elemének. Hasonlóképpen a „turul” szó Kézai nyilvánvaló nyelvi leleménye??, aminek szintén voltak az ősmondáig visszanyúló előzményei, amelyek a 13. századig többszörösen kontaminálódtak.

A rengeteg kutatási részletkérdés közül most csak „Pannónia mint a rómaiak legelője” összetételre reagálunk, ami a magyar krónikák mellett 13. századi nyugati forrásokban is olvasható. A problémára a megoldást valószínűleg egy lengyel domonkos 1977-ben felfedezett, 1255–1257 közötti „Descriptiones terrarum” műve adja meg. Ebben Magyarországról annyit ír, hogy a korábbi „pascua Romanorum”-ot most a hunoknak nevezett szlávok lakják, ami kizárja a híradás magyar eredetét.

A nem professzionális kutatás körében változatlanul él a meggyőződés, hogy a krónikák párhuzamos szöveghelyei mind az *Őskronikára* vezethetők vissza, aminek azonban ellentmond, hogy a krónikaszerkesztés bizonyíthatóan használta Kézai és Anonymus műveit. Az őskronikára vonatkozó számtalan nézetre nem is kívánunk kitérni, amelyek még a török nyelvű kora újkori krónikákat is bevonták fejtegetéseikbe. Egyedül Hölbing Tamás felismerésére utalunk, akinek meggyőzően sikerült bizonyítania, hogy a Tarih-i Üngürüşz szövegállapotában felfedezhető az anonymusi geszta ismerete. A középkori magyar historiográfia két legismertebb kéziratának, Anonymus Gesta Hungarorumjának és a Képes krónikának a sorsa így valószínűleg Székesfehérváron kapcsolódott össze, s kerülhetett egy török krónikás kezébe. Ha Kézai középkori kézírata is török közvetítéssel a bécsi udvari könyvtárba került volna, talán még ma is meglenne.